

मुंबईचे वर्णन

कै. गोविंद नारायण माडगांवकर

समन्वय प्रकाशन, कोल्हापूर

प्रमुख वितरक

अजब डिस्ट्रीब्युटर्स

६७८-ई, निदान हॉस्पिटलसमोर,
शाहूपुरी, २ री गल्ली, कोल्हापूर.

मुंबईचे वर्णन : कै. गोविंद नारायण माडगांवकर

© प्रकाशक

समन्वय प्रकाशन

६७८ ई वॉर्ड, निदान हॉस्पिटलसमोर,
शाहूपुरी २ री गल्ली, कोल्हापूर.

प्रमुख वितरक

अजब डिस्ट्रिब्युटर्स

६७८-ई, निदान हॉस्पिटलसमोर,
शाहूपुरी, २ री गल्ली, कोल्हापूर.
मोबा. : ९४२२४२१५०२

अक्षरजुळणी

रावजी देसाई

मुखपृष्ठ

चित्रमित्र पब्लिसिटी, कोल्हापूर.

मुद्रक

श्री ज्योतिर्लिंग ऑफसेट, कोल्हापूर.

आवृत्ती

मे, २०१२

किंमत

रुपये ३५०/-

© सदर पुस्तकातील मजकुराचा हक्क मुक्त आहे; परंतु या पुस्तकातील मांडणी, मुखपृष्ठ किंवा एकंदरीत रचना यांची नक्कल करता येणार नाही, तसेच ट्रेसिंग किंवा निगेटिव्हच्या साहाय्याने छापताही येणार नाही. तसे आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल, याची नोंद घ्यावी.

मुंबईचे वर्णन

पुस्तकाचा अल्प परिचय

इंग्रजी राज्याच्या पहिल्या पंचविशीत (१८२० नंतर) मुंबई शहरामध्ये जे लोकहिताच्या कळकळीचे साहित्यसेवक उदयास आले, त्यांत 'मुंबईचे वर्णन' या ग्रंथाचे लेखक प. वा. गोविंद नारायण माडगांवकर यांना पुष्कळच वरचे स्थान द्यावे लागते. माडगांवकरांच्या लेखन कार्याची जी यादी सोबत जोडली आहे तिच्यावरून त्यांच्या हातून घडलेल्या साहित्याची कल्पना येईल. त्यांचे प्रत्येक पुस्तक मराठी जन्मभाषेच्या जनतेला कांहींना कांही उपयुक्त बोध व्हावा अशा उद्देशाने लिहिले गेलेले आहे. त्या सर्वात 'मुंबईचे वर्णन' या मोठ्या ग्रंथाचे महत्त्व विशेष मानले पाहिजे. ज्या काळी मुंबई शहराची माहिती पुरविणारी साधनें अलीकडच्या काळाप्रमाणे उपलब्ध नव्हती, त्या काळी मिळाली तीं साधनें व स्वतःचे अनेक वर्षे चाललेले सूक्ष्म अवलोकन यांच्या साह्याने मुंबई शहरासंबंधी बहुतांशी सर्वांग परिपूर्ण आणि सविस्तर ग्रंथ लिहिला जावा, याचे आश्चर्य वाटल्याशिवाय रहात नाही. माडगांवकरांनी कित्येक साधनांचा उल्लेख केला आहे, त्यावरून त्यांच्यासमोर मुंबई शहराचा प्राचीन इतिहास निदर्शनास आणणारी बखरीसारखी कांहीं प्रमाणे उपलब्ध असल्याचे दिसून येते. जेव्हा (१८६३ मध्ये) हे पुस्तक प्रसिद्ध झाले, तेव्हा इंग्रजी भाषेत मुंबई विषयी चांगली पुस्तके फार नव्हती. अशा तऱ्हेच्या ग्रंथलेखनाला साह्य करणारी कोणती सामग्री असू शकते याचा निर्देश माडगांवकरांनी आपल्या प्रस्तावनेत केलेला आहे. त्या सामग्रीचा पुरेसा आधार जवळ नसतां माडगांवकरांनी आपली ग्रंथरचना शेवटास नेली, तिचा उद्देश त्यांनी प्रस्तावनेमध्ये व्यक्त केलेला आहे, तो जिज्ञासूंनी पहावा एवढेच नव्हे तर सारी प्रस्तावना काळजी घेऊन वाचावी, अशी शिफारस करण्याच्या योग्यतेची ती प्रस्तावना आहे.

आज मुंबईची माहिती देणाऱ्या इंग्रजी, गुजराथी इत्यादि भाषेतील ग्रंथांची संख्या पाहू गेल्यास ती सहज शंभराच्या घरांत असल्याचें आढळतें. माडगांवकरांनीं आपला ग्रंथ लिहिला, त्यानंतरची ही भिन्न भाषांतील पुस्तके आहेत. कारण मुंबईच्या औद्योगिक विकासाला १८६३ नंतर थोड्या वर्षांनीं वेग चढला. १८६५ सालीं मुंबईतील व्यापाराचें दिवाळें वाजून जी हाकाहाक उत्पन्न झाली ती संपण्याला मोठासा कालावधि लागला नाही, पण ती आटपल्यावर मुंबईच्या उत्कर्षाचा वेग वाढला आणि मुंबई शहराच्या वाढीचें भिन्न भिन्न अंगांनीं कौतुक सांगणारी पुस्तके लिहिलीं गेलीं. पण या सर्व अंगाचें ज्ञान बीजाच्या किंवा लहानशा अंकुराच्या रूपानें माडगांवकरांच्या प्रस्तुत पुस्तकांत सांठविलेलें आहे. मुंबई शहरांत पहाटेपासून मध्यरात्रीपर्यंत जो निरनिराळ्या प्रकाराचा कोलाहल चालतो, त्यावर 'मुंबईचा गोंगाट' (noise) या अर्थाचें एक पुस्तक इंग्रजीत लिहिलें गेलें आहे. पहाट होऊं लागण्याच्या आधींच ताडीमाडी पिऊन बेभान झालेले कावळे आपली कर्कश कावकाव सुरू करतात येथपासून तो मध्यरात्रीपर्यंत शोकी लोकांच्या जिह्वातृप्त्यर्थ वेगवेगळे पदार्थ विकणारांच्या आरोळ्यांपर्यंतची हकीकत त्या इंग्रजी पुस्तकांत आलेली आहे. माडगांवकरांनीं आपल्या पुस्तकाच्या सुरवातीसच त्या गोंगाटाची माहिती दिलेली आहे. मुंबईचा प्राचीन व पोर्तुगीज इंग्रजी काळांतील इतिहास हा मुख्य विषय माडगांवकरांच्या पुस्तकांत सुटलेला नाही. त्यामध्ये किरकोळ चुका सांपडतील, परंतु त्या योगानें मोठेसें वैगुण्य उत्पन्न होत नाही, हें ध्यानांत ठेवल्यास बरें. इंग्रजी राज्यांतील दुष्काळ, वादळें, दंगे, यासारख्या दैवी मानवी संकटाचा आपल्या पुस्तकांत समावेश करतांना माडगांवकरांनीं त्या त्या विषयाच्या निमित्तानें जें कवित्व उगवलें त्याचा आदर करून आपल्या पुस्तकाची मनोरंजकता वाढविली आहे. हें कवित्व सुमारे ४० वर्षांमागे लहान-लहान चोपड्यांच्या रूपानें मुंबईच्या रस्त्यावरून विकल्या जाणाऱ्या पुस्तकांमध्ये दिसत असे. आज तें प्रयासाखेरीज स्वतंत्रपणें गोळा करतां येणार नाही, परंतु माडगांवकरांनीं त्या संबंधांत शंभर वर्षांमागील मुंबईची हालहवाल जाणूं इच्छिणाऱ्यांची मोठी सोय केलेली आहे. १८६३ मध्ये मुंबईची जी स्थिती होती तिचें समग्र व सम्यक् दर्शन पुढच्या पिढीला घडावें अशी माडगांवकरांची आकांक्षा या पुस्तकांत सफल झालेली आहे. माडगांवकरांनीं ही सफलता परिश्रमानें साधल्याची साक्ष पुस्तक पाहतांना सहज पटेल. मुंबई शहराच्या माहितीला अवश्य असणारा

अमूक एक विषय माडगांवकरांनीं सोडला अशा तक्रारीला माडगांवकरांनीं जागा ठेवलेली नाही, असें म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाही. त्यांचें पुस्तक हें स्थूलदृष्ट्या मुंबई शहराचें ज्ञान वाचकाला व्हावें, यांकरितां लिहिलेलें असलें तरी त्यांत तेव्हांच्या नागरिक जीवनाचीं बहुतेक सर्व अंगोपांगें आलेली आहेत. यामुळें त्यांच्या पुस्तकाचें ऐतिहासिक या नात्यानें असलेलें मोल जेवढें मानावें तेवढें थोडेंच होईल. भाषेच्या दृष्टीनें हि त्याची किंमत कमी नाही. त्यांनीं लिहावयास घेतलेले कितीतरी विषय मराठी भाषेला अपरिचित असून ते केवळ मराठी भाषेच्या द्वारे वाचकाला सुबोध वाटतील अशा रीतीने लिहिलेलें आहेत. त्याकडे लक्ष दिल्यास आज त्या विषयांनें आत्मसात् केलेल्या नव्या भाषेची व परिभाषेची कल्पना करतां येते. उदाहरणार्थ, आगगाडी या विषयाचा विचार वाचकांनीं करावा. आगगाडीवर माडगांवकरांच्या 'मुंबईचें वर्णन' या पुस्तकापूर्वी एक स्वतंत्र पुस्तक प्रसिद्ध झालें होतें. त्यांत व माडगांवकरांच्या पुस्तकांत (मुंबईचें वर्णन हें पुस्तक आगगाड्या सुरू झाल्यावर दहा वर्षांनी प्रसिद्ध होऊनहि) ज्या शब्दांचा उपयोग आढळत नाही, ते शब्द आज आबालवृद्धांच्या तोंडी जणूं काय ते आगगाड्या निघाल्या तेव्हांपासूनच रूढ असल्याप्रमाणें पक्के बसलेले आहेत. केवळ मासल्याकरितां आगगाडी हा विषय येथें सुचविला आहे. सुज्ञ वाचकाला असे आणखी विषय आढळतील.

ज्या काळीं युरोपांतसुद्धां जुन्या नव्या शहरांच्या माहितीचीं पुस्तकें लिहिण्याची प्रथा पडली नव्हती, त्याकाळीं माडगांवकरांनी 'मुंबईचें वर्णन' लिहून प्रसिद्ध करावें, ही एक त्यांच्या लेखनाची अपूर्वता ध्यानांत ठेवण्याजोगी आहे. परंतु या पुस्तकांची वास्तविक माहिती महाराष्ट्राच्या वाङ्मयप्रेमी जनतेला मागील शंभर वर्षांत आकलन झाली नसल्याचा पुरावा त्याची नवी आवृत्ति शंभर वर्षांनीं काढण्याचा योग येतो, हाच आहे. अशा पुस्तकांना कादंबऱ्या नाटकादि ललित साहित्याची लोकप्रियता न लाभणें साहजिकच म्हणतां येईल. पण त्याच्या पुनर्मुद्रणाला शंभर वर्षांएवढा दीर्घ कालावधि लागावा, अशा कमी योग्यतेचें तें खास नाही. तथापि या पुस्तकाची एक प्रकारें अक्षम्य उपेक्षा लोकांकडून घडली, हें कबूल करणें भाग आहे. माडगांवकरांनीं मराठी वाङ्मयासंबंधांत स्वतःच्या काळांतील जें दैन्य वर्णिलें आहे तें चालू वाङ्मयाच्या एक दोन शाखा आणि कांहीं व्यक्ति वगळल्यास आज देखील कायम

आहे, असेंच दिसून येते. या पुस्तकाची ही नवी आवृत्ति मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय या संस्थेने प्रकाशित करून महाराष्ट्राची उपेक्षावृत्ति घटविली असली तरी या साहसांत शंभर वर्षांमागील दैन्याची साक्ष आहेच. सरकारी साह्यावरून ती ध्यानांत येईल. त्या दैन्याची तीव्रता आज स्वराज्य असल्याच्या जाणीवेने कमी वाटते, एवढीच काय ती एक समाधानाची बाजू आहे. माडगांवकरांच्या प्रस्तुत पुस्तकामागून कित्येक वर्षांनीं मुंबई शहराविषयीं एक दोन पुस्तके निघाली, पण ती सुद्धा लोकांच्या उपेक्षेमुळे लुप्तप्राय अवस्थेंत आहेत.

न. र. फाटक

प्रस्तावना

कोणत्याही देशाचा इतिहास तडीस नेण्यास आरोग्य, स्वतंत्रपणा, बुद्धि, द्रव्य, वयातीत लोकांशीं स्नेह, विद्वज्जनांशीं संघट्टण, अनेक ग्रंथावलोकन, देशाची पक्की माहिती, तीसचाळीस वर्षांतील गोष्टी स्वतः पाहिलेल्या, निस्पृहपणा, ज्या स्थानाचें आपण वर्णन लिहिणार त्यांतील बहुतेक स्थळें पाहिलेलीं, आणि ज्या भाषेंत तो लिहिणार तिचें पूर्ण ज्ञान, इतकीं साधनें अनुकूल असलीं पाहिजेत. हीं जमल्यानंतर लिहिणारानें प्रामाणिकपणानें वास्तविक गोष्टींकडे लक्ष देऊन आपल्या लिहिण्यापासून लोकांस पुष्कळ खऱ्या गोष्टी माहीत होऊन ज्ञान प्राप्त होईल असें करावें. परंतु इतकीं साधनें उपलब्ध नसून जर एकाद्या स्थलाचा इतिहास लिहिण्याची कोणाची इच्छा झाली, तर त्याणें केवळ अवसान सोडून बसूं नये, उद्योग करावा, “उद्योगानें सर्व सोपें” अशी एक प्राकृत म्हण आहे.

मुंबई ह्या नामांकित व वैभवाच्या शिखरास चढलेल्या शहराचा साद्यंतवृत्तांत लिहावा असा पुष्कळ दिवसांपासून मनोदय होता, परंतु हें काम सिद्धीस नेण्यास सदरीं सांगितलेल्यांपैकीं बहुतेक साधनें अनुकूल नसल्यामुळें आजपर्यंत हें कृत्य घडून आलें नाहीं. पुढें असें मनांत आलें कीं, हीं सर्व साधनें जमवीन म्हटलें तर जन्म गुदरलें, तरी साध्य होणें कठीण, आणि आयुष्य तर नदीवेगासारखें झपाट्यानें जातें, व पुढेंही जर असेच आज उद्यां असें करून आळसांत दिवस घालविले, तर ज्या थोड्या बहुत गोष्टी प्रयासानें जमविल्या आहेत, त्याही शेवटीं जेथच्या तेथेंच राहतील. असें लक्षांत आल्यावरून सामग्रीची जी तरतूद होती, ती सामर्थ्यानुसार गोळा करून ही रचना केली आहे. श्रीमान् लोक हजारो रुपये खर्चून रमणीय वाडे व बंगले बांधितात, म्हणून गरिबानें आपलें कोलव्याचें झोंपडें बांधावयास आळस करूं नये. राजास

आपल्या सात खणांच्या मंदिरांत चंदन मंचकावर दुशाला पांघरून शयन केलें असतां व गरिबास केमळ्याच्या झोपडींत तृणशय्येवर कांबळें पांघरून निजलें असतां निद्रा सारखीच लागून समाधान होतें. हा धर्म मनांत आल्यावरून ह्या उद्योगास प्रारंभ केला आहे.

अर्थाःपादरजोपमा गिरिनदीवेगोपमं यौवनं ॥ ॥

आयुष्यं जललोलबिंदुचपलं फेनोपमं जीवितं ॥ ॥

धर्म यो न करोति निश्चितमतिः स्वर्गार्गलाद्घाटनं ॥ ॥

पश्चात्तापयुतो जरापरिगतः शोकग्निना दह्यते ॥१॥

गृह्यसूत्र

आपल्या देशाचा इतिहास लिहिण्याचा उद्योग करावा असा मनोरथ होता, परंतु भरतखंडाचा इतिहास लिहिणें म्हटलें म्हणजे त्यांतील बहुतेक देश फिरून पाहिले पाहिजेत. व त्या विषयावर अनेक ग्रंथकारांनीं वर्णनें लिहिलीं आहेत. तीं साद्यंत वाचून पाहिलीं पाहिजेत. हें सिद्धीस जाण्यास बुद्धि, द्रव्य व शरीरसंपत्ति हीं अनुकूल असलीं पाहिजेत. ज्यापाशीं ह्या साधनांची न्यूनता आहे, त्या गृहस्थाच्या हातून एकादें लोकोत्तर कृत्य सिद्धीस जाणें दुर्लभ. असें केलें असता कदाचित् उपहासास्पद होईल, म्हणून मुळींच अशा कृत्यास हात घातला नाही. “अंथरूण पाहून पाय पसरावे” असें वडिलांचें वाक्य आहे, आणि आम्हां सारख्या प्राकृत जनास या वाक्याच्या अनुरोधानेंच वागलें पाहिजे. दुधाची तहान ताकानें भागवावी असा दृढ निश्चय करून हे कृत्य हातीं धरिलें आहे. याचें सार्थक होणें बुद्धिदात्याकडे आहे. त्याच्या इच्छेशिवाय लेखणीचा टांक देखील इकडचा तिकडे फिरू शकत नाहीं मग दुसरे व्यवहार कोठून सिद्धीस जातील.

दुसरें. मराठी किंवा कोणत्याही आमच्या भाषेंत स्वहितार्थ म्हणा, किंवा परहितार्थ म्हणा एकादा ग्रंथ रचिला असतां इंग्रज लोकांच्या मदतीवांचून छापुन बाहेर पडला अशी गोष्ट बहुधा आजपर्यंत घडून आलीच नाही. कितीही दुःखाची गोष्ट ! देशकल्याणार्थ अथवा स्वहितासाठीं एकादा ग्रंथ रचावा, आणि तो छापण्यास इंग्रज, पारशी, व मुसलमान श्रीमंत लोकांच्या घरीं खेपा घालण्यांत व आर्जव करण्यांत जोडे फाडावे ! अहो स्वदेशीय सुज्ञ जनहो ! एकाद्यानें ग्रंथ रचिला आणि तो जरी तुमच्या योग्यते जोगा नसला, तरी ज्याणें तो रचिला